

ТАРИХ ҲҚИТИШДА ҲҚУВЧИЛАРНИ МАНТИҚИЙ ФИҚРЛАШГА ҲРГАТУВЧИ ҲҚУВ ТОПШИРИЛАРДАН АМАЛИЁТДА ФОЙДАЛАНИШ

Ержанова Гулчехра Медетбаевна,
Нукус давлат педагогика институти таянч докторанти

Аннотация: мақолада умумтаълим тизимида тарих дарсларида мантиқий фикрлаш кўникмасини ривожлантириши орқали ўқувчилар тафаккурини ўстириши, талабага тайёр билим бериши эмас, уни изланишига ундаш, маълумотларнинг ўзи қидириб топиши ва таҳлил қилишига, талабаларга маълумотлар билан қандай ишлаш, маълумотларни қандай ва қаердан қидириши, қандай солиштириши, солиштирганда нимага асосланиши каби билим ва кўникмалар ўргатилиши ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: тарих дарслари, мавзуга доир тушунчалар, изоҳлаш, ўқувчилар тафаккурини ўстириши, миллий тарих, ўқитиши методикаси, мустақил ишлаш, излаб топиши, қиёслаш, таққослаш, аجدодлар тарихи, миллий гуруҳ

ПРИМЕНЕНИЕ НА ПРАКТИКЕ ЗАДАНИЙ НА УРОКАХ ИСТОРИИ, КОТОРЫЕ УЧАТ УЧАЩИХСЯ ЛОГИЧЕСКИ МЫСЛИТЬ

Ержанова Гулчехра Медетбаевна,
базовая докторантура Нукусского государственного педагогического института

Аннотация: в статье размышляется о росте мышления учащихся за счет развития навыка логического мышления на уроках истории в системе общего образования, не давая ученику готовых знаний, поощряя его к самостоятельному исследованию, поиску и анализу информации, о том, как обучают учащихся знаниям и навыкам, таким как, как работа с данными, как и где искать информацию, как сравнивать

Ключевые слова: уроки истории, понятия, связанные с темой, интерпретация, развитие мышления учащихся, национальная история, методика преподавания, самостоятельная работа, поиск, сравнение, история предков, национальная гордость

PRACTICAL APPLICATION OF TASKS IN HISTORY LESSONS THAT TEACH STUDENTS TO THINK LOGICALLY

Yerzhanova Gulchehra Medetbaevna,
basic doctoral studies at the Nukus State Pedagogical Institute

Abstract: the article reflects on the growth of students' thinking due to the development of logical thinking skills in history lessons in the general education system, without giving the student ready-made knowledge, encouraging him to independent research, search and analysis of information, about how students are taught knowledge and skills, such as how to work with data, how and where to look for information, how to compare

Keywords: history lessons, concepts related to the topic, interpretation, development of students' thinking, national history, teaching methods, independent work, search, comparison, ancestral history, national pride

Умумтаълим мактабларида ўқув предметлари мазмуни такомиллаштирилмоқда. Дарсликлар ҳам ўқувчиларнинг фикрлаш доирасини кенгайтириш, мустақил ишлаш олиш кўникмаларини ривожлантиришга мослашиб бормоқда. Зеро, “Ёшларимизнинг мустақил фикрлайдиган, юксак интеллектуал ва маънавий салоҳиятга эга бўлиб, дунё миқёсида ўз тенгдошларига ҳеч қайси соҳада бўш келмайдиган инсонлар бўлиб камол топиши, бахтли бўлиши учун давлатимиз ва жамиятимизнинг бор куч ва имкониятларини сафарбар этамиз”, – дея таъкидланиши тарих ўқитиш фани олдида мамлакатимиз ёшларини мантиқий фикрлайдиган, миллий ғурури баланд, мустақил фикр соҳиблари этиб тарбиялашдек долзарб вазифаларни кўяди.

Миллий тарихни ўқитишда янги ёндашувлар ва тушунчаларни излаш ўтмишнинг барча тадқиқот юқларини тўлиқ қайта кўриб чиқишни, алоҳида воқеалар ва фактларни сохталаштириш-

ни ёки яширишни англатмайди. Аксинча, дарс машғулотида талабаларнинг ўзларига тарихга оид кўп вариантли ахборотларни аниқлаштириш топшириқларини бериш керак. Бу талабанинг мустақил ишлаш кўникмасини ривожлантиради. Ахборот – (лот. информатио – тушунтириш, баён қилиш) – шартли белгилар ёрдамида шахслар, предметлар, далиллар, воқеалар, ҳодисалар ва жараёнлар ҳақида, уларни тасвирлаш шаклидан қатъий назар узатиладиган ва сақланадиган маълумотлардир.

Таълимий, тарбиявий ва ривожлантирувчи вазифалар ва тарихни ўқитиш мақсадларида тарих ўқитишининг мақсадлари талабаларни ўзлаштириш; жаҳондаги тарихий жараёни ҳақидаги тизимлаштирилган билимлар ва унда ўзбекистоннинг ўрни ҳақидаги ғояларни шакллантириш, шу орқали талабаларни миллий ва жаҳон маданияти ютуқлари, ижтимоий фаол ва ижодкор шахсни, Ватан фуқароси ва ватанпарварни тарбиялашга эришиш мумкин.

Тажриба-синов жараёнида ўқувчиларнинг матниқий фикрлаш кўникмаси қай даражада ривожланишини кузатиш мумкин. Таълим тизимининг умумий ўрта таълим босқичида ўқувчиларни тарих ўқув предмети асосида мустақил ишлашга, ўз фикрини оғзаки ва ёзма шаклларда раво ва таъсирчан ифодалай олиш кўникмаларини шакллантириш бугунги таълим олдида асосий вазифа сифатида турибди. Зеро, ўқувчиларни маърифатли, бир сўз билан айтганда баркамол шахс сифатида тарбиялашга алоҳида аҳамият берилиши талаб этилмоқда.

Бу жараёнда ёш авлоднинг жамият ривожига мос билим, кўникма ва малакалар соҳиби бўлиши муҳимлигини таъкидлаш лозим. Жумладан, умумтаълим мактабларининг 5-синф ўқувчиларида тарих фани, хусусан, миллий тарихни ўқитиш орқали мантиқий фикрлашга ўргатиш, бугунги таълимнинг мазмуни ва мақсадини ташкил этади. Уни амалга ошириш тарих ўқитиш олдида замонавий педагогик технологиядан фойдаланиш, инновацион лойиҳалар яратиш муаммосини ҳам қўймоқда. Шу жиҳатдан олиб қараганда умумий ўрта таълим йўналишида тадқиқ қилиниши лозим бўлган муҳим масалалар тизимида ўқувчиларда мустақил, ижодий фикрлаш ҳамда ўз фикрини нутқ шароитига мос ҳолда тўғри ва раво ифодалаш малакасини шакллантириш ҳамда такомиллаштиришнинг педагогик тизимини ишлаб чиқиш, уни татбиқ этишнинг янги методик ёндашувларини жорий этиш ва амалиётда синаб кўриш муҳим педагогик муаммодир.

Мазкур тажриба-синов илмий тадқиқотнинг энг сермаҳсул усули бўлиб, у кузатишлар жараёнида туғилган ғоя, тақдим этилган тавсия ва ишлаб чиқилган ўқув топшириқларининг самарадорлик даражасини белгилаб беради.

Тажриба-синов ишларининг асосий мақсади ҳам 5-6-7-синф ўқувчиларида тарих ўқув предмети, хусусан, миллий тарихни ўқитиш орқали мантиқий фикрлашга ўргатиш, дидактик имкониятларини ўрганиш ва мазкур жараёнга замонавий усулларни татбиқ этиш бўйича илмий-методик тавсиялар ишлаб чиқишдир.

Тажриба жараёнида 5-6-7-синф ўқувчиларининг дарслик материалларини ўзлаштириш имкониятлари аниқланди ва бу жараёнда тарих ўқув предмети ўқитувчиларнинг миллий тарихга оид материалларни узвий боғлиқликда тушунтириш юзасидан касбий-педагогик тайёргарлик даражалари аниқланди. Ўқувчиларни анкета ёрдамида мустақил, ижодий фикрлашга ундайдиган махсус савол ва топшириқларга бўлган қизиқишлари, шунингдек, билим даражалари аниқланди. Яна қуйидагилар ҳам маълум бўлди:

- 5-6-7-синф ўқувчиларининг миллий тарих ҳақидаги билимлари аниқланди;
- ўқитувчиларнинг тарих дарслари, хусусан, миллий тарихни ўқитишда дарслик ва бошқа кўргазмалардан фойдаланишдаги ютуқ ва камчиликлар аниқланди;
- қизиқарли, ноанъанавий, мантиқий фикрлашга асосланган тарихга доир савол ва топшириқларга нисбатан ўқувчиларнинг муносабатини аниқлаш ҳамда фикрларни умумлаштириш мақсадида анкета-савол жавоблари ўтказилди;
- таъкидловчи тажриба-синовда аниқланган камчиликларни бартараф этиш усули, шакл ва воситалари аниқланиб, 5-6-7-синфда қизиқарли, ноанъанавий ижодий изланишга асосланган миллий тарихга доир савол ва топшириқлар асосида ўқувчиларда мантиқий фикрлаш ҳамда мулоҳаза қила олиш оид кўникмаларни шакллантириш методикаси ишлаб чиқилди.

Мантиқий фикрлашга асосланган миллий тарихга доир топшириқлар, саволлар орқали, аввало, ўқувчининг ҳар бир ҳикоя, ривоят, факт ва ўртага қўйилган муаммо ҳақида шахсий фикрини оғзаки ва ёзма шаклларда мазмунли ифодалай олишига эътибор қаратилди. Зеро, санаб ўтилган

ларга нисбатан ўқувчида кўникма шакллантириш бугунги кундаги энг долзарб ва муҳим педагогик муаммолардан бири ҳисобланади. Шунинг учун 5-6-7-синф ўқувчиларида тарих дарслари мантикий фикр маҳсулини нутқ вазиятига мос равишда тўғри қўллаш малакаларини шакллантириш талаб этилади.

Тажриба-синов ишлари жараёнида куйидаги илмий фараз текшириб кўрилди ва ўз исботини топди:

– ўқувчиларда мантикий фикрлаш кўникмасини прагматик топшириқлар орқали шакллантириш;

– миллий тарих ўқитиш жараёни махсус ўрганилиб, ундаги камчиликлар, уларнинг сабаблари аниқланиб, бартараф этиш йўллари ва омиллари ишлаб чиқилди;

– миллий тарихга оид маълумотларни ўргатишнинг аҳамияти ва дидактик имкониятлари аниқланган ҳолда методик жиҳатдан тўғри татбиқ этилди;

– ўқувчиларга ўқитиш мураккаб бўлган мавзуларни ўргатишнинг мазмуни, шакл, усул ва воситалари ишлаб чиқилди;

– ўқувчиларда мантикий тафаккурни шакллантирадиган, ўз фикрини турли шаклларда тўғри ва раво ифода қилиш кўникмасини пайдо қилишга йўналтирилган ҳамда самарадорлик даражаси аниқланган илмий-методик тавсиялар ишлаб чиқилди.

Шакллантирувчи тажриба-синов ишларининг мақсадини амалга ошириш учун куйидаги вазифалар бажарилди:

– ўқитувчилар ишлаб чиқилган илмий-методик тавсиялар билан таништирилди;

– ишлаб чиқилган илмий-методик тавсиялар дарс жараёнига тўлиқ татбиқ этилди;

– олинган натижаларга кўра ишлаб чиқилган илмий-методик тавсиялар такомиллаштирилди.

– 5-6-7-синф ўқувчиларида мантикий фикрлаш, мустақил ишлаш олиш кўникмаларини шакллантиришнинг ёритилмаган қирралари аниқланди ва келажакда олиб бориладиган илмий тадқиқот ишларига материал бўла оладиган тавсиялар берилди.

Умумтаълим мактаблари она тили дарсликларига миллий тарихга оид ўқув материалларининг таркиби ва миллий тарих ўқитишнинг бугунги ҳолатини аниқлаш мақсадида дастлаб тажриба-синов майдончалари аниқлаб олинди. Тажрибанинг дастлабки кунларида назорат синфларидан ҳам, тажриба синфларидан ҳам ёзма ишлар олинди. Бизга иккала гуруҳнинг ҳам дарсларни ўзлаштириш даражаси деярли бир хил эканлиги маълум бўлди. “Соҳибқирон Темур”, “Жалолиддин Мангуберди”, “Бобур” каби мавзуларда синаш учун ёзма ишлар олинди.

Нукус шаҳридаги 54-умумтаълим мактабида олиб борилган тажриба-синов жараёнида ўқувчилар нутқида куйидаги камчиликлар аниқланди:

– миллий тарихни тизимли билмаслиги нутқ элементларидан сезилиб турибди;

– ёзма нутқда, асосан, саналарда хатоликлар бор. “Амир Темур” мавзусида тажриба ҳамда назорат гуруҳларидан олинган баён натижалари ўқувчиларнинг 80%да мазкур хатолар борлигини кўрсатди.

– ўқувчиларнинг маълумотлар базаси нутқий талабга жавоб бермаслиги ҳоллари ҳам сезилди. Аслида, кишида маълумотлар захираси ночор бўлса, нутқида кўплаб услубий хатоликларга йўл қўяди.

Ўқувчиларда мантикий фикрлаш кўникмаси ривожлантиришда хотирани синаш кўникмалари шаклланишида ўқитувчиларнинг таъсири катта эканлиги барчага маълум. Умуман, дарсни қандай ташкил қилиш ўқитувчининг тўплаган малакасига боғлиқ. Умумтаълим мактабларида миллий тарих ўқитиш билан боғлиқ муаммоларнинг бир учи мактаб ўқитувчиларига ҳам бориб тақалмоқда. Тажриба-синов жараёнида шундай ҳолатларга дуч келиндик, айрим ўқитувчилар тарих ўқитишдан кўзланган асосий мақсад нима эканлиги ҳақида аниқ тасаввурга эга эмас. Ҳатто тажрибали ўқитувчилар ҳам дарсни интерфаол усулда турли замонавий методларда қизиқарли ташкил эта олсалар-да, ўқувчиларга тарих фанидан, миллий тарих бўйича зарур кўникма ва малакаларни бера олмаяпти. Ўқувчиларни дарсга қизиқтира олиш яхши, албатта, бироқ шу қизиқтириш орқали ўқувчини ижтимоий ҳаётда доим асқотадиган билим ва малакалар билан қуроллантириш асосий масала эканлигини доим эсда тутиш зарур. Ушбу ҳолатнинг сабабини аниқлаш мақсадида Хива шаҳридаги мактаб ўқитувчилари орасида анкета-сўров ўтказилганда куйидагилар аниқланди:

1. Мактабда “Миллий тарих” бўлими нима учун ўқитилади?

Жавоблар(айнан келтирилди.):

Тарихи билиш учун.

Ота боболаримиз ҳақида маълумотга эга бўлиш учун.

Ўзликни англаш учун.

Юқорида келтирилган жавоблардан кўриниб турибдики, тарих дарсларини ташкил қилувчи, ўқувчиларни маълумотлардан мохирона фойдаланишга ўргатувчи мутахассислар КТМД талабларини, тарих фанидан ДТС малака талаблари ва, энг муҳими, тарих ўқитишнинг мақсадини аниқ билишмайди.

Миллий тарих ўқитишдан кўзланган мақсад ҳам тарих ўқитишнинг асосий мақсадидан келиб чиқади. Айтиш керакки, ўқитувчилар орасида саволга аниқ жавоб берганлар ҳам бор. Жумладан, 15-умумтаълим мактаби ўқитувчиси Халилова Нурнiso “Миллий тарих ўқитишдан кўзланган мақсад ўқувчиларнинг маълумотлар базасини кенгайтириш, мантикий фикрлашга ўргатиш, мустақил фикрлай оладиган баркамол авлодни камол топтириш”, деб жавоб ёзган. Аммо бу ўқитувчиларнинг умумий сонига нисбатан жуда оздир.

“Миллий тарих мавзуси орқали ўқувчилар қандай кўникма ёки малакага эга бўлиши керак?”, деган саволга мантиқли жавобнинг ўзи йўқ. Баъзилари ҳавола қилинади.

Мавзулар бир-бири билан ўзаро алоқада, боғлиқликда бўлади. Айниқса, миллий тарих бўлимини ўқитишда уни тилнинг бошқа (қадимги дунё тарихи, ўрта асрлар, Темурийлар даври ва ш. к.) бирликларига боғлаб тушунтириш катта натижа беради.

Тил ўқитишда, айнан, миллий тарих ўқитишда тарихни бошқа фанларга (ўқувчи мактабда ўргатилаётган фанга) боғлаб, қиёслаб ўргатиш бугунги кунда ниҳоятда долзарб ҳисобланади. Бунинг икки томонлама фойдали жиҳати бор. Биринчидан, ўқувчиларга миллий тарих мавзусини ўтаётганда масалан, адабиёт ёки география фанидаги маълумотларга солиштириб осонгина тушунтириш мумкин. Иккинчидан, замон ҳар бир ўқувчидан, ҳар бир мутахассисдан бирор тарихий асарларни мукамал билишни талаб қилмоқда. Маълумки, умумтаълим мактабларида даврнинг мазкур талабига мос шароитлар, имкониятлар давлат, яъни буюртмачи томонидан яратиб қўйилган. Бироқ миллий тарихни ўрганиш масаласи на давлатнинг на жамиятнинг эҳтиёжини қондира олмаяпти. Бу борада яқиндан ёрдамчи тарих дарслари бўлиши зарур эди, аммо ўқувчи ўз миллий тарихи ҳамқида ўз фикрини турли шаклларда равон, мантиқли ифодалай олмайди.

Ўқитувчиларнинг бу борадаги фикрларини билиш мақсадида анкетага қуйидаги савол киририлган эди:

“Миллий тарихни қайси фанларга ва тилнинг қайси сатҳларига боғлаб тушунтирасиз?”

Айрим ўқитувчилар миллий тарих ҳақидаги маълумотларни тизимли билмайди, қолганлари эса барча тил сатҳларига боғлаб тушунтиришини баён қилган. Кўриниб турибдики, бу борада ҳам ўқитувчиларга методик ёрдам бериш зарур.

Далилларни келтиришнинг боиси шуки, таълимнинг асосий воситаси ҳисобланган дарсликлар мазмун-мундарижаси талаб даражасида бўлиши, ўқув материаллари таълим мақсади рўёбига хизмат қила олиши шарт, акс ҳолда айрим ўқитувчиларнинг тушунчаси ўзгаргунча, моҳиятни англагунча ёш авлод, давлат кутиб туролмайди. Дарсликлардаги ўқув материаллари шундай тузилиши керакки, ўқувчини билим олишга, мустақил ишлашга автоматик равишда йўналтирсин. Республиканинг марказдан узоқ, чекка туманларида фаолият кўрсатаётган ўқитувчиларнинг савияси паст эканлиги, асосан, дарслик материалларидан фойдаланишни, дарсликлар давлатнинг энг узоқ кишлокларига (у ерга тарих ўқитувчилари етиб бормаган бўлиши мумкин) ҳам етиб боришини инобатга олсак, барча эътиборни мукамал дарслик яратишга қаратиш лозим бўлади.

“Тарих” дарсликларидаги ўқув материалларини ўрганиш асносида тузилган миллий тарихга оид савол ва топшириқларни амалиётда синашдан кўзланган асосий мақсад қуйидагилар эди:

- 5-синф ўқувчиларида миллий тарихни ўрганишга бўлган қизиқишни орттириш;
- 5-синф ўқувчиларида мустақил ишлай олиш, мантикий фикрлаш кўникмаларини ошириб бориш ва шулар замирида ўз фикрини турли шаклларда тўғри ва равон ифодалай олишига эришиш;
- ўқувчини тавсия этилган савол ва топшириқларни бажариш жараёнида ўз кучига, ўзи мустақил ишлай олишига ишонтириш;
- мавзуга доир назарий маълумотларни ҳам ўқувчининг амалий кўникмаларини шакллантиришга бўйсундириш;
- қизиқарли, ноанъанавий ижодий изланишга, мантикий фикрлашга асосланган миллий та-

рихга доир савол ва топшириқлар орқали, аввало, ўқувчининг мантикий фикрлаш, мушоҳада қила олиш, ўртага қўйилган муаммо ҳақида шахсий фикрини оғзаки ва ёзма шаклларда мантикли ифода далай олишига эришиш.

Тадқиқот назариясининг амалда синаб кўриш; тадқиқот илмий-амалий имкониятини жорий этиш, умумлаштириш; бир неча вариантда ҳар хил шароитда тадқиқот натижасини текшириб кўриш; математик статистик таҳлил қилиш ва баҳолаш каби йўналишлардан иборат бўлади. Маълумки, амалиёт илмий билишнинг мезонидир. Илмий тадқиқот фаннинг истикболлини белгиловчи, мумтоз қонуниятларни ёритувчи ёки вақтинчалик бўлиши, баъзан такрор бўлиши ҳам мумкин. Шунинг учун тажриба-синов ишлари ана шу имкониятларни ҳаётда ўз ифодасини аниқлашдан иборат бўлади.

Илмий фаразларни асослашда тажриба-синовлари муҳим таркибий қисмдир. Илмий фаразларга асосан тажриба-синов ишлари ташкил этилади, илмий фаразлар амалиётда синалсагина назарий ғояга айланади. Илмий фаразлар тажрибаларда асосланмаса илмий тадқиқот йўналиши ўзгартирилади, қайта тажриба ўтказилади.

Илмий тадқиқотнинг концепцияси муаммонинг ўрганилиш тарихий тараққиёти, ҳаётда типик кўринишлари тажрибада синаб кўрилади. Амалий тажриба тадқиқот назариясини асослайди тўлдирди. Шунинг учун тажриба-синов ишлари дастури илмий тадқиқотни изчил амалга ошириш тизими, механизмдир. Тадқиқот назарияси тажриба-синов ишлари бир-бири билан узвий боғлиқ. Назариянинг амалиёт билан боғлиқлиги фалсафий категория тажриба-синов ишларининг методологик асосидир.

Тадқиқотнинг илмий-амалий аҳамиятини аниқлашда тажриба-синов ишлари экспертиза вазифасини бажаради. Тадқиқот аргументи тажриба-синов ишларининг натижасига асосан ифодаланadi. Илмий тадқиқотни аргументлаш, ғоявий аксиома тажриба-синов ишларининг ҳар хил вариантда, ҳар хил шароитда ўтказилганига боғлиқ. Педагогик тадқиқотда субъектив тавсиялар ўтган асрда таълим-тарбия тизимини инқирозга олиб борди. Педагогик тадқиқотларни аргументлаш тажриба-синов ишлари дастурининг таркибий қисмидир. Бир неча вариантда, шарт-шароитда таълим-тарбия самарадорлигини ошириш бўйича тажриба-синов ишлари тажриба ва назорат гуруҳларида синаб кўрилади. Узоқ муддатли тажрибада ҳар бир босқичда бажариладиган кузатиш тажриба-синов ишлар тартиби белгиланади. Тажриба гуруҳлари хусусиятига кўра бир ёки бир неча босқичли тажриба-синов ишлари режалаштирилади. Тажриба-синов ишлари натижаларини умумлаштиришда мантикий хулосалар билан бирга математик статистик таҳлил аргументли концепциялар ишлаб чиқилади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, тажриба-синов натижасида ўқувчилар мантикий фикрлашга ўргатиш орқали мавзу ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Бунда улар мавзуга боғлиқ тушунча доирасидаги атамалар, воқеаларни яхши билиши керак бўлади. Ўқувчиларни мантикий фикрлашга, ўқув топшириқлари орқали мустақил ишлашга ўргатиш учун мавзуга доир тушунчаларни, терминларни изоҳлаш, бу борада луғатлар билан ишлаш кўникмасини ривожлантириш катта аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. –Т.: Ўзбекистон, 2016. –14-б.
2. Rahmatullayev M.A. «Masofaviy ta'limning yetti jihati. - Toshkent, 2009; Ta'limda axborot texnologiyalari. Oliy ta'lim muassasalari uchun / R.Hamdamov, U.Begimkulov, NTayloqov. O'zME davlat ilmiy nashriyoti. - T.: 2010, - 120 b.
3. Сагдиев А., Фузаилова Г., Ҳасанова М. Тарих ўқитиш методикаси. – Тошкент: ТДПУ, 2008. – Б. 48-61.
4. Глазырина Т. Н. Методика преподавания истории –Новопоцк, 2011. –С. 65.